

Відображення історико-політичних подій першої половини I тис. до н.е. у розвитку скіфського костюму

Булавін М. П., 11-а клас ліцею економіки та інформаційних технологій, ЗОЦТМ

Одяг — один із найбільш важливих елементів народної культури. Разом із житлом, знаряддями праці, їжею, він утворює значний елемент матеріальної культури. Захищаючи людину від небажаного впливу середовища, від холоду чи спеки, від снігу, дощу, втру, одяг забезпечує достатньою мірою її існування. Поряд з цією функцією, яку ми умовно назвемо утилітарною, напевно чи не з часу самої своєї появи, він виконує й інші, тісно пов'язані з ним, відповідальні функції, які умовно можна назвати диференціюючими.

Костюм кочівників-скотарів добре відомий за етнографічними та історичними описами. Він має загальні для всіх територій риси: розп'ятий крій, штани-анаксириди, високі чоботи. Розбіжності в костюмах між племенами кочівників спостерігаються при більш детальному порівнянні таких ознак як оздоба, крій (форма подолу скіфських і половешьких каптанів), способів носіння (застібання лворуч, праворуч, в стик), аксесуарів (пояси). Система швів розбіжностей створює цілі комплекси костюмів, завдяки яким ми можемо одержати й порівняти загальний образ скіфського воїна з половешьким, монгольським або будь-яким іншим кочівником. Отримані комплекси відповідають вже більш вузьким функціям, що диференціюють функції одягу: парадна, милтарна та ін.

В історії вивчення скіфського костюма можна виділити два основні етапи. Перший етап — к. XIX — поч. XX ст. У цей період відбувається основне нагромадження матеріалу, що дозволяє реконструювати скіфський одяг. При розкопках таких царських курганів як Солоха, Куль-Оба, знайдені предмети мистецт-

ва, що передавали зовнішній вигляд скіфів, або безпосередньо були пов'язані з деталями одягу: головні убори, нашивні бляшки.

Перші реконструкції головного убору за зразок башлика були зроблені при розкопках кургану Карагодеуаш [О. Лаппо-Данилевський, В. Мальберг, 1894]. Відкриті й опубліковані наприкінці XIX століття В. Ястребовим, названі матеріали одержали інтерпретацію й атрибуцію тільки в роботі О. О. Миллера у 1925 році. Про необхідність розмежування скіфських та східних башликів почали писати на початку XX ст. [Minns, 1913; Степанов, 1916]. В той час, дослідники дають першу реконструкцію елліно-скіфського головного убору [Ростовцев, Степанов, 1917]. О. О. Бобринський, після розкопок курганів біля с. Синявки зробив реконструкцію архаїчної хустки-пов'язки, яка закріплювалася ззаду шпилькою [Бобринський, 1901]. У 1905 році при розкопках курганів поблизу с. Аксютини було знайдено золоті прямокутні пластинки та ободок з підвісками, які були з'єднані з невисокими капелюхами прикрашеними платівками. У 1906 р. Ф. О. Брун розкопав курган Чортотлик, де було знайдено піхви акинака зі сценою битви скіфів та греків. У середині 40-х рр. XX ст. П. М. Шульц публікує скульптурні зображення царів Скилура та Палака з Неаполя Скіфського.

Другий етап починається з кінця 60-х років XX ст. У цей період розпочинаються масові дослідження скіфських поховальних пам'яток, у тому числі й курганів знати, результатом чого стали нові знахідки (часті зафіксовані на місці), а відповідно і нові праці, присвячені вивченню та реконструкції жіночих головних

уборів. Для нового етапу стали характерними повні реконструкції комплексів одягу (військового, заможного жіночого) з Товстої Могили, Мелітопольського кургану, надання критичного аналізу попередніх робіт, а також спроби етнічної інтерпретації отриманих результатів досліджень. Так у 60-х рр. XX ст. С. І. Руденко вказує на схожість сакських башликів зі скіфськими на зображенні з персидського циліндру та з гробниці Дарія. У 1982 р. черкаським археологом В. П. Григор'євим біля с. Гладківщина було розкопано поховання скіфського воїна V ст. до н. е. Вперше дослідження та реставрація проводилися В. П. Григор'євим комплексно з Державною науково-дослідницькою лабораторією Міністерства культури України, яку очолював О. І. Минжулін. Результатом стала повна реконструкція захисного спорядження.

Розвитку вивчення скіфського костюма сприяла виставка «Golden Steppen» (1990) в Німеччині. У матеріалах до виставки було видано багато робіт по дитячому скіфському одягу, зачісці, військовому костюму тощо (Renate Reke, В. Ключко, С. Черненко). В останні часи зроблені реконструкції нових розкопок з Алтайського краю — курган Аржан-2 [Чугунов, Паншингер, Наглер, 2004].

До завдання роботи входить аналіз історичних подій, пов'язаних з ім'ям киммерійців, та ранніх скіфів. Деякі дані про ті часи збереглися у «Історії» Геродота, «Географії» Страбона.

У середині VIII ст. до н. е. киммерійці брали участь у знищенні Фрігійського царства, що знаходилося в центрі сучасної Анатолії. Близько 654 р. до н. е. вони

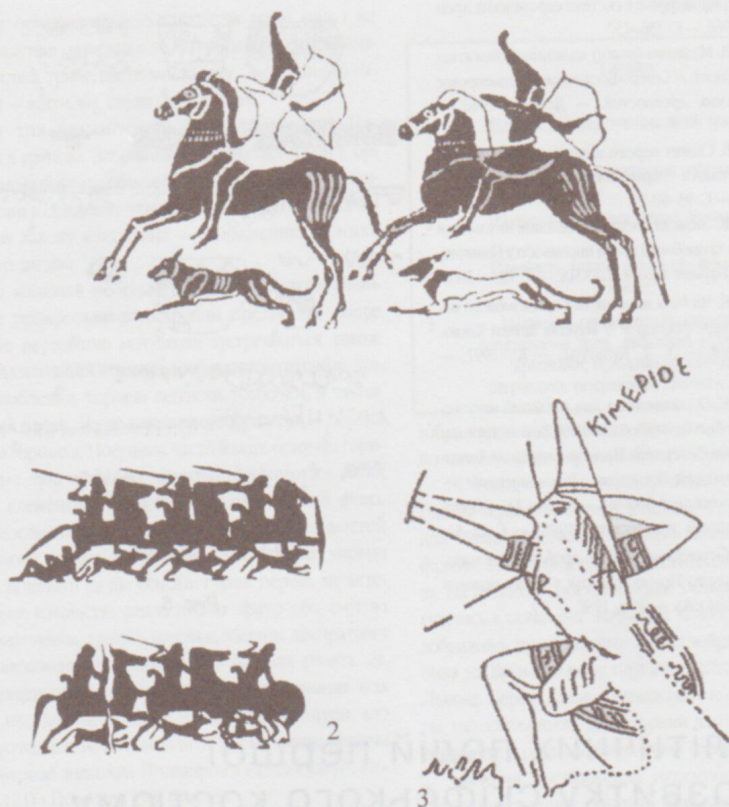

Рис. 1

захопили Сарди — столицю Лідійського царства у західній частині Малої Азії, і цар Лідії Гіг загинув у битві з ними. Киммерійці зруйнували й такі центри юнійських греків, як Магнесія та Ефес.

Згадуються киммерійці й у асирійських джерелах другої половини VIII ст. до н. е. Наприкінці VIII ст. до н. е. дуже загострилось суперництво між двома великими державами давнього Сходу — Ассірією та Урарту. Приблизно між 722–715 рр. до н. е. асирійські агенти повідомили з Урарту, що володар цієї країни Руса I зазнав тяжкої поразки саме від киммерійців. Трохи пізніше — 714 р. до н. е. — військо асирійського царя Саргона II завдало рішучого удару Урарту. Саргон II помер у 705 р. до н. е. Не виключено, що свою смерть Саргон II знайшов таки у битві з киммерійцями. У 679–678 рр. до н. е. киммерійці напали на Ассірію, але зазнали поразки. Стосунки киммерійців з Ассірією були не тільки ворожими — киммерійці перебували тут як наймане військо. Проте використати здобутки своїх перемог на Близькому Сході киммерійцям довго не судилося — вторгнення скіфських загонів і наступне встановлення тут скіфського панування поклало край киммерійській навалі, а частина киммерійців увійшла до складу скіфського об'єднання. В усякому разі, з другої половини VII ст. до н. е. у передньозахідних документах згадується лише ім'я скіфів [Мурзін, с. 11–21].

В даній роботі костюм киммерійців розглядається через те, що киммерійська культура передувала скіфській. Проблема дослідження киммерійського костюму полягає в тому, що на даний момент ми маємо дуже мало писемних і інших джерел, які можуть дати змогу реконструювати киммерійський костюм. Існує тільки

декілька зображень, зроблених грецькими художниками. На трьох з чотирьох малюнків зображена одна і та ж сцена. На них зображені по декілька вершників з різною зброєю, які скачуть. По одному з цих зображень можна реконструювати одяг киммерійців, але дуже неточно. Вершники тут зображені у високих конусоподібних головних уборах, схожих на скіфські башлики. Наплічний одяг представлений довгою прямо викроєною сорочкою з прямим подолом (рис. 1. 1, 2).

На іншому малюнку теж грецького походження зображений воїн, який стріляє з луку стоячи на коліні. На ньому теж високий конусоподібний головний убір і сорочка з короткими рукавами і прямим подолом (рис. 1. 3).

Загальним для киммерійського костюму є висока конусоподібна шапка та сорочка з прямим подолом (довжина рукавів, напевно, мала два варіанти — довгий і короткий). Штани можуть бути представлені вузькими ноговицями, або зовсім відсутні.

Початок VII ст. до н. е. є відправним моментом скіфської історії. Саме з цього часу, відповідно до найперших згадок про скіфів у письмових джерелах, ми можемо використовувати термін «скіфи» щодо кочового населення, що мешкало на просторах північно-кавказьких та причорноморських степів, а також мало цілком визначену й добре відому археологам «скіфську культуру».

В рамках заданої теми ми звертаємося до періоду скіфської архаїки, яка датується VII–V сторіччям до н. е. Цей період включає такі основні історичні події: поява скіфів у східноєвропейському регіоні, війна з киммерійцями, передньозахідські походи та війна з потомками рабів.

За Геродотом, прабатьківщина скіфів знаходилась десь на схід від киммерійської землі. Але під натиском іншого кочового народу — масагетів — скіфи залишили рідні місця і рушили на захід.

Сучасні дослідження вказують на те, що ранні скіфи пов'язані з територією Гірського Алтаю де розташовані саме давні поховання царів (Катандинський курган, Пазирік, Аржан 1, 2).

Костюм Алтайських скіфів сприймати як костюм ранніх скіфів, бо знахідки, за якими можна дослідити скіфський костюм, датовані VII–VI ст. до н. е. На Алтаї костюмна тканина зберігається добре через низьку температуру. Саме тому дослідження одягу Алтайських скіфів здійснити доволі просто. Основним заняттям давніх приськоалтайців було скотарство. Кінь та вівця були основними домашніми тваринами. Полонання на хутрових звірів, таких як соболь, видра, білка забезпечувало їх хутром, котре йшло на виготовлення одягу.

Скіфський одяг, добре пристосований до місцевих умов клімату і способу життя, складався з хутряної або повстяної куртки, таких же штанів, м'якого хутряного або шкіряного взуття.

Головні убори, були двох типів: шкіряні на повстяній підкладці типу шлеми і повстяні гострокінечні ковпаки з полями, які закривали вузла та потилицю. Зверху куртки одягали каптани.

У Другому Пазирікському кургані була знайдена довга (до колін) і широка з широкими рукавами чоловіча сорочка без коміра і розрізу на грудях. Ніж рукавів і горловина оброблені червоною каймою. Один зі знайдених каптанів був виготовлений з тонкої, в два слої, білої повсті. Широкий і просторий, він крім нагачує сорочку, але зі наскрізним розрізом попереду (розстібний). Права пола каптана застібалася на ліву сторону за допомогою спеціальних зав'язок з пучків білих хутряних ниток.

Цікавими є також зразок наплічного одягу з Катандинського кургану: довгий (до п'ят) каптан з дуже довгими декоративними рукавами. Каптан виконаний з хутра соболя з верхом складеним з лоскутів хутра горностая з вставками шкіри (таке оформлення верху каптану дуже нагадує капюшон); каптан, вузький у плечах і розширений донизу, по спинці — оплечка зі шкіри, яке переходить спереду на поли широкими смугами вздовж ліній борту, які звужуються до низу. Шкірою також облямовані ніж рукавів і самого каптана. (рис. 2.2) [Пармон, с. 161–165].

У 2002 році археологічною експедицією Державного Ермітажу під керівництвом К. Чугунова, Г. Парцингера, А. Наглера на Алтаї був розкопаний курган Аржан-2. Костюм вождя з центрального поховання кургану Аржан-2 на Алтаї складався з сорочки, штанів та короткого плаща-накидки, розшитого золотими пластинками із зображенням. Наплічний одяг був представлений нерозпашною сорочкою з V-подібним коміром, яка була підв'язана широким шкіряним поясом із золотими бляшками. На ногах були штани, заправлені у високі повстяні чоботи із золотими відворотами. На голові — невисокий башлик із золотим верхом у вигляді літаючого оленя, та пластинками. Такий костюм є характерним костюмом для Алтайських скіфів. Оформлення подолу клинами на Алтаї не зустрічається. (рис. 2.1, 4)

Для скіфів Гірського Алтаю характерна сорочка з прямим подолом. Наплічний одяг представлений накидками або каптанами з прямим подолом, який

розширюється до низу. Матеріали: вовна, хутро та шкіра різних тварин. За всіма основними рисами він схожий на добре відомий костюм саків [Полосьмак, 2000] (рис. 4, 2).

У VII ст. до н. е. скифи вдерлися до Передньої Азії. Скифська навала докотилася аж до Сирії. Захопивши Мідню, скифи утворили там державу Ішкруза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар Кіаксар запросив на бенкет скифських царів і, наповивши їх, перебив, скифські формування. Залишившись без своїх лідерів, скифи вимушені були іммігрувати в Північне Причорномор'я.

Повернувшись з Передньої Азії скифи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен — Велику Скифію, що проіснувала до III ст. до н. е.

З поверненням скифів з походів до Передньої Азії пов'язана легенда про скифську війну. Вона розповідає про боротьбу так званих «старих» і «молодих» скифів. «Старі» скифи — це учасники Передньоазійських походів, а «молоді» скифи — це їх вороги, яких Геродот називав «рабами». «Скифи 28 років володарювали в Верхній Азії. Слідуючи за киммерійцями, вони увійшли в Азію і розтешили країну мідян. Коли потім після 28-річної відсутності скифи повернулися в свою країну, на них чекала біда, не менша за війну з мідянами: вони зустріли там сильне вороже військо, бо дружини скифів через довгу відсутність чоловіків вступили в зв'язок з рабами.

Від рабів і дружин скифів народилося молоде покоління. Дізнавшись про своє походження, юнаки почали чинити опір скифам, коли ті поверталися з Мідії. Перш за все вони відмежували свою землю, викопавши широкий рив від Таврійських гір до самої широкій частини Меотійського озера. Коли потім скифи намагалися переправитися через озеро, молоді раби, виступивши їм назустріч, почали з ними боротьбу. Відбулося багато боїв, але скифи ніяк не могли перемогти супротивників; тоді один з них сказав так: «Що це ми робимо, скифські воїни? Ми боремося з нашими власними рабами! Бо коли вони вбивають нас, ми славащасмо; якщо ж ми перебіємо їх, то у нас буде менше рабів. Тому я думаю, що треба залишити списи і луки. Хай кожен зі своїм багатом піде на них. Бо поки вони бачили нас озброєними, вони вважали себе рівними нам, вільнонародженими. Якщо ж вони побачать нас з багатом замість зброї, то зрозуміють, що вони наші раби, і, визнавши це, вже не зможуть чинити опір». Почувши ці слова, скифи скористалися його порадою. Раби ж, налякани цім, забули про битви і втекли.»

Напівлегендарний, епічний характер цієї оповіді викликав у багатьох фахівців сумніви щодо її історичної цінності, але існує й інша думка. На жаль, інформативні можливості письмового джерела в даному разі дуже обмежені. Тому єдиним шляхом до підтвердження цієї оповіді є знахідки предметів мистецтва з зображеннями битви між молодими та старими скифами (обкладинка горигу з кургану Солоха, шолом з Передерієвої могили) (рис. 3).

Почати опис скифського костюму можна з куртки. Вони оздоблені хутряною опушкою вздовж подолу, на комірі та полах. Грецькі художники завжди відзначали головну особливість скифських курток: видовжені поли, що спускаються під кутом до колін. Зображуючи кресний одяг з рукавами, що належав різним

3

4

Рис. 2

народом, давні майстри наголошували на шій деталі скифських курток як етнокультурний ознака.

Завдяки детальному відображенню елементів одягу в художніх пам'ятках, можна відновити спосіб формування всіх деталей костюму. Якщо уважніше придивитися до розташування візерунків, то можна помітити, що вони ніби підкреслюють шви. Це одна з характерних рис давнього одягу: шви прикрашалися з метою захисту від злої сили. Досліджуючи шви на куртках персонажів у різних композиціях, можемо визначити варіанти формування нагільного одягу.

Подекуди куртки шили з двох цілих полотнищ, не розрізаних по плечах, а з'єднаних з боків і на спині. Наслідком такого способу крою була поява плечових швів.

Також простежується інший варіант крою скифських курток: за основу береться одне полотнище, з боків якого пришиваються вставки. Такий спосіб крою дозволяв шити одяг, підгнаний до стану, практичний, відповідний до кліматичних умов.

Взуття скифів — короткі чобітки з добре обробленої шкіри, перев'язані навколо шиколотки, а іноді

й навколо ступні вузьким ремінцем («Скифіки»). Більш товста й цупка шкіра застосовувалася для підшви, а з еластичної, м'якої виготовляли верх взуття. «Скифіки» виготовлялися з двох деталей, що крипилися одна до одної виворотним швом. Дослідження фрагментів взуття довели, що стібки шову були дуже дрібними: дрібні проколювалися рівномірно, на відстані 2-х мм одна від одної.

Рядове населення скифських племен носило на голові шкіряні пов'язки. Також у скифів відомі два типи башликів — з загостреною верхівкою та м'які. Гостроконечні башлики були характерною рисою їх вбрання і складали етнокультурну ознаку. Ритуальні головні убори скифів — конусоподібні і шоломоподібні. Конусоподібний чоловічий убір схожий на жіночий клобок. Це гостроверхий повстяний ковпак з лопатами до плечей і загостреною верхівкою. Шоломоподібні головні убори мали тулю, прикрашену золотим ковпаком, і неширокі поля.

У 2001 році Причорноморська група скифських статуй поповнилася ще одним цікавим екземпляром [Тошев, 2001]. Сама статуя виготовлена з вапняка-

1

2

ракушняка. Лицьова її частина стерта, втрачено голову і, частково, нижню частину. Датування статуї на основі предметного репертуару й іконографії визначається кінцем V–IV ст. до н. е. (рис. 4).

Інтерес ця знахідка становить завдяки нетрадиційно оформленій спині. У районі плечей підтескою зображено візерунок довжиною 46 см, шириною 12–16 см, зі спірально загорненими короткими кінцями. Нижче від нього, по центру спини, розміщені дві порожні незамкнуті окружності діаметром 14 см, розгорнуті одна від одної. Автор знахідки бачить тут захисні бляшки, що нашивалися на шкіряну основу каптана або панцера. Аналогів подібної конфігурації, що застосовувалася при захисті плечей, поки що не знайдено. По площині спини нанесені дві врізані лінії. Можливо, таке оформлення спини також могло відображати капюшон напличного одягу (по аналогії з каптаном з Катандинського кургану на Алтаї).

На шоломі з Передерієвої могили зображені дві сцени легендарної боротьби скифів. «Старий» скиф зображений з бородою. Він одягнений в розпашаний каптан з довгими полами, оформленими за допомогою клинів. Шви каптана оздоблені вишивкою. В першій зі сцен «старий» скиф зображений з «кільцем» навколо шиї. «Молодий» скиф зображений без бороди. Він одягнений в довгу нерозпашану сорочку з прямим подолом. Спина оздоблена вишивкою (рис. 3.1).

З усіх знахідок Північного Причорномор'я, які допомагають реконструювати костюм, «найстарішим» є фрагмент горигу з кургану Солоха, на якому теж зображена сцена війни. Проте на цьому зображенні костюми як «старих», так і «молодих» скифів зображені однаково, а саме як розпашаний каптан з подолом, оформленим клинами. На цьому зображенні відрізнити «старих» скифів від «молодих» можна тільки за присутністю або відсутністю бороди (рис. 3.2).

Наведені факти дають можливість впевнено виділити дві основні групи костюму кочовиків, які існували від Гірського Алтаю до Причорномор'я в першій половині I тис. до н. е. Ранній представлений скифським костюмом Алтаю, подібним до нього костюмом киммерійців і саків. Саме після повернення з Передньозазіських походів з'являється класичний скифський костюм, з характерною рисою крою подолу каптану клинами. Існує декілька точок зору з приводу походження відмінностей у оформленні подолу скифського напличного одягу:

1) деякі дослідники вважають, що розповідь Геродота про війну скифів з «нащадками рабів» була відображенням тих подій, що відбувалися близько середини VI ст. до н. е. у зв'язку з боротьбою за панівне становище між кочовими племенами та ослим населенням Лісостепу. З цього можна зробити висновок, що крій одягу «молодих» скифів, а саме сорочка з прямим подолом — це крій одягу, пригнанний мешканцям Лісостепових племен, які були підконтрольними скифам. А оформлення подолу каптану клинами з'являється у скифів як символ влади і контролю над Лісостеповими племенами. До того ж, костюм з подолом, оформленим клинами, був оздоблений більш вишукано. Деталі такого костюма відповідають одягу найвищих вельможних осіб;

2) у самодійських народів (нганасани, енци) оформлення подолу клинами побутувало традиційно у шаманському одязі й обґрунтовувалося імітацією стародавнього крою з двох шкур оленів, за яким по краю

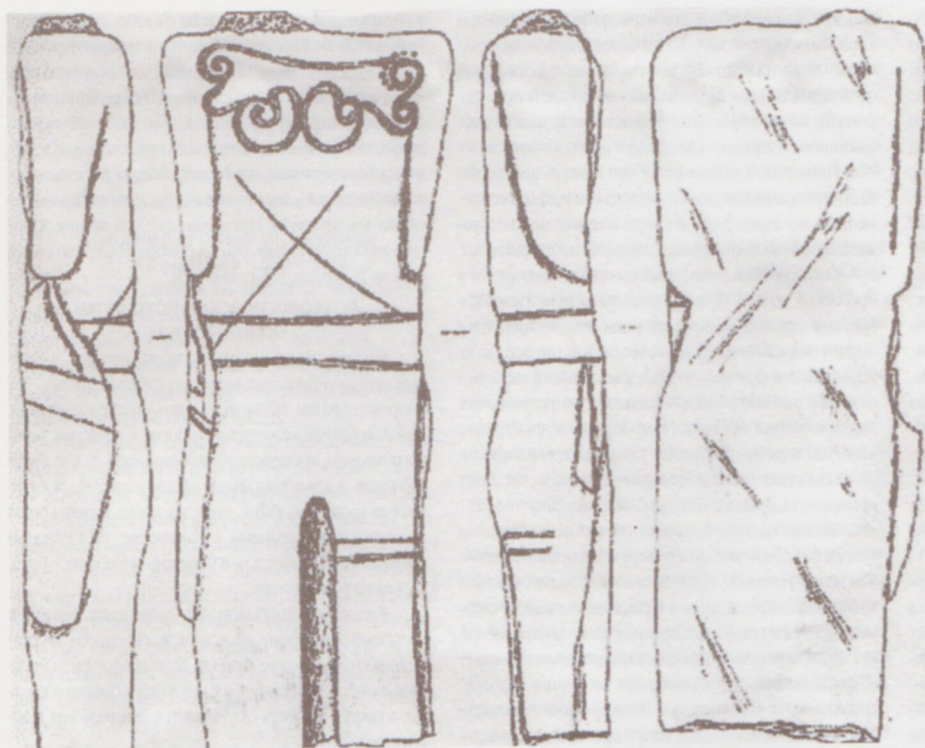

Рис. 4

подолу повинні були звисати хвіст та задні лапи. Можливо ця ознака у скифів теж мала архайчно-реліктове або культове значення, або була пов'язана з особливостями виготовлення одягу (особливим кроєм);

3) костюм киммерійців — це костюм, який дуже нагадує костюм Алтайських скифів та саків. Він є архайчним, бо знахідки на Алтаї датуються VII–VI ст. до н.е. Можливо, костюм киммерійців та ранніх скифів — це більш рання форма наплічного одягу, який існував до Передньозазатських походів.

Література:

Геродот. Історія. — Кн. 4 / Перевод К. О. Белецького // Археологія. — 1992. — №1, 1991. — №1–4.

Ключко Л.С., Васина З.О. Жіночі костюми скифського часу в лісопостеповому Лівобережжя

Ключко Л.С. Скифський костюм // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шльєв, 1990. — С.105–111.

Лаппо-Данилевський А.С., Мальберг В. Курган Карагодеу-ашх // МАР, 13. — 1894. — С. 16.

Моруженко А.О. Скифський курган Перелерівська Могила // Археологія. — №4. — 1992. — С. 67.

Мурзин В. Ю. Населення України за киммерійської доби // Давня історія України. — К.: Інститут археології НАН України. — Т.2. — 1998. — С. 11–57.

Пармон Ф.М. Композиція костюма. — М.: Искусство, 1992. — 123 с.

Ростовцев М.И., Степанов П.К. Эллино-скифский головной убор. — ИАК, 63. — 1917. — С. 95.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.-Л., 1960.

Полосьмак Н. В. Костюм скифов и саков восточного Туркестана и Горного Алтая. Анализ и сопоставление

Черненко С.В. Лицарі Великої Скифії // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шльєв, 1990. — С. 131–135.

Чугунов К.В., Паньвіргер Г., Наглер А. Золотые звери из долины царей. — С.-Петербург, 2004. — 16 с.

Minns E. Scythians and Greeks. — Gamburg, 1913. — P. 55.

Renate Rolfe. Kinder der Skythen // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шльєв, 1990. — С.97–103.